

LIDIA MICHALSKA-BRACHA

<https://orcid.org/0000-0003-0691-7429>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (Polska)

Jan Kochanowski University in Kielce (Poland)

ALICJA GAŁCZYŃSKA

<https://orcid.org/0000-0001-9170-9442>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (Polska)

Jan Kochanowski University in Kielce (Poland)

Głos kobiet o prawach Polek w świetle dokumentacji Zjazdów Kobiet Polskich z początków XX w. (perspektywa historyczno-językoznawcza)¹

Streszczenie

Problematyka artykułu wpisuje się w szersze studia z zakresu historii kobiet i dotyczy charakterystyki kobiecej publicystyki społeczno-politycznej z początków XX stulecia, ze szczególnym uwzględnieniem dokumentacji Zjazdów Kobiet Polskich, w tym *Pamiętnika V Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie z 1917 r.* Opierając swoje badania na refleksji autobiograficznej, przeprowadziłyśmy analizę dokumentacji zjazdowej, stawiając pytania o kobiece strategie narracyjne, kobiecą wizję świata,

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki II” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

ich dążenia i postawy ideowe na drodze do równouprawnienia. Kobięca publicystyka społeczno-polityczna rozumiana jako teksty kultury dała nam możliwość rozczytania indywidualnych kobiecych doświadczeń i wyobrażeń o roli i pozycji kobiet w ówczesnym społeczeństwie. Analizie poddałyśmy m.in. piśmiennictwo Marii Dulębianki, Jadwigi Petrażyckiej-Tomickiej, Justyny Budzińskiej-Tylickiej, Zofii Daszyńskiej-Golińskiej, Ludwika Jahołkowskiej-Koszutskiej, Reginy Danysz-Fleszarowej.

Słowa kluczowe: historia kobiet, Zjazdy Kobiet Polskich, równouprawnienie kobiet, kobieca publicystyka społeczna, przełom XIX i XX w., I wojna światowa

**WOMEN'S VOICE ON POLISH WOMEN'S RIGHTS IN THE LIGHT
OF THE DOCUMENTATION OF THE POLISH WOMEN'S CONGRESSES
OF THE EARLY 20TH CENTURY (HISTORICAL AND LINGUISTIC
PERSPECTIVE)**

Abstract

The subject matter of the article is part of a broader study of women's history and concerns the characteristics of women's socio-political journalism from the early twentieth century, with a particular focus on the documentation of the Polish Women's Congresses, including the Memoir of the 5th Polish Women's Congress in Warsaw in 1917. Basing our research on autobiographical reflection, we conducted an analysis of the convention documentation posing questions about women's narrative strategies, women's vision of the world, their aspirations and ideological stances on the road to gender equality. Women's socio-political journalism understood as cultural texts provided an opportunity to examine individual women's experiences and perceptions of their role and position in the society of the time. We analysed, among others, the writings of Maria Dulębianka, Jadwiga Petrażycka-Tomicka, Justyna Budzińska-Tylicka, Zofia Daszyńska-Golińska, Ludwika Jahołkowska-Koszutska, Regina Danysz-Fleszarowa.

Keywords: women's history, Polish Women's Congresses, women's equality, women's social journalism, turn of the 20th century, World War I

Uwagi wstępne i założenia metodologiczne

Istotną częścią dyskusji o prawach Polek w procesie ich równouprawnienia na przełomie XIX i XX stulecia jest kwestia analizy kobiecej twórczości publicystycznej z tego okresu, rozumianej dwójako: z jednej strony jako nośniki treści o osobistych poglądach i przekonaniach autorek, z drugiej strony natomiast o ich zapatrywaniach na rolę kobiety w ówczesnym społeczeństwie. W efekcie też kobieca publicystyka społeczna postrzegana jako swoisty rodzaj dokumentacji autobiograficznej pozwala na szereg zabiegów interpretacyjnych. Od rozczytania prywatnego życia autorek, ich indywidualnych postaw i wyobrażeń, po próbę rozpoznania pozycji i miejsca kobiety w systemie społecznym, a także zrozumienia, co wydaje się nie mniej istotne, na jakich zasadach ten system społeczny funkcjonuje². Z perspektywy badawczej współczesnej humanistyki, odwołującej się do studiów nad kobiecą literaturą dokumentu osobistego, wypowiedzi na forum Zjazdów Kobiet Polskich z początków XX stulecia uznać można za znakomity materiał źródłowy do pogłębionej refleksji nad powyższymi zagadnieniami³. Zjazdy, organizowane cyklicznie od początku lat 90. XIX stulecia, odbywały się kolejno: w 1891 r. w Warszawie; w 1894 r. we Lwowie; w 1899 r. w Zakopanem; w 1905 r. w Krakowie; w 1907 r. w Warszawie; w 1907 r. w Krakowie; w 1913 r. w Krakowie; w 1914 r. w Krakowie; w 1916 r. w Piotrkowie oraz w 1917 r. w Warszawie, gdzie miał

² Zob.: Małgorzata Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, (Kraków: Universitas, 2002); Anna Pekańec, *Czy w tej autobiografii jest kobieta? Kobięca literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013); Philippe Lejeune, Magda Robak, „Laboratorium badacza. Rozmowa z Philippe'em Lejeune'em”, *Teksty Drugie*, nr 6, 2018, 210; Lidia Michalska-Bracha, Marzena Marczevska, „O pojęciach patriotyzmu, ojczyzny i narodu w piśmiennictwie kobiecym z przełomu XIX i XX wieku (analiza historyczno-językoznawcza)”, w: Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 213–230; Lidia Michalska-Bracha, „Przestrzenie kobiecych wspomnień. Autobiograficzne narracje dziewiętnastowiecznych Polek jako źródło do historii kobiet – wybrane aspekty”, w: Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2022), 27–40.

³ Teodora Męczkowska, *Ruch kobiecy. Ideały etyczno-społeczne ruchu kobiecego*, (Warszawa: P. Laskauer, 1907); *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich odbytego w dniach 11–12 maja 1913*, (Kraków: Biuro Porady Kobiet „Gościna”, 1913); *Sprawozdanie ze Zjazdu Ligi Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego odbytego w dn. 24, 25 i 26 sierpnia r. 1916 w Piotrkowie*, b.m. 1916; Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie w roku 1917*, (Warszawa: Komitet Wykonawczy Zjazdu Kobiet Polskich, 1918).

miejsce najbardziej nas interesujący V Zjazd Kobiet Polskich⁴. Wykaz ten można oczywiście poszerzyć o wiece i zgromadzenia, które pod egidą kobiecych organizacji społecznych odbywały się przy różnych innych okazjach w omawianym przez nas okresie od końca XIX stulecia aż do momentu odzyskania niepodległości. Zresztą zagadnienia te są dość szeroko omawiane w literaturze przedmiotu m.in. przez Jolantę Sikorską-Kuleszę, Jarosława Cabaję czy Martę Sikorską-Kowalską, stąd w niniejszym artykule odnosimy się wyłącznie do wybranych aspektów dotyczących interesującego nas bliżej obszaru zjazdowej publicystyki społeczno-politycznej.

Pod tym względem analiza dokumentacji zjazdowej niesie ze sobą istotny potencjał badawczy. Umożliwia postawienie pytania o „kobietą wersję języka” w publicystyce społecznej i politycznej tych czasów, o obecność pewnych (być może) charakterystycznych strategii narracyjnych nacechowanych kobiecą optyką bądź ich wykluczenie, a także o rozpoznanie kobiecego sposobu pisania o historii i aktualnej sytuacji kobiet, o ich oczekiwaniach, poglądach, a wreszcie też o wyobrażeniach na temat społecznej pozycji kobiety⁵. Ponadto, co istotne, przywołana przez nas jako materiał badawczy dokumentacja zjazdowa przemawia za poszerzeniem zakresu kobiecej literatury dokumentu osobistego o społeczno-polityczną publicystykę kobiecą, nie tylko mocno uwikłaną w ówczesny kontekst historyczny i polityczny, ale także często pełną odniesień do życiowych doświadczeń autorek⁶.

Wydaje się, że na wielu polach interpretacyjnych kobiecej publicystyki społecznej z przełomu XIX i XX w. nie jest możliwe jednoznaczne rozdzielenie autobiograficznego punktu widzenia, prezentacji kwestii społecznych przez pryzmat własnych jednostkowych losów i indywidualnych doświadczeń kobiet od ogólnej wizji kobiecego wyobrażenia świata oraz tego, co publiczne w ich ide-

⁴ Jolanta Sikorska-Kulesza, „Trójzaborowe zjazdy kobiet na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku”, w: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Neriton, 2008), 81–95; Jarosław Cabaj, „Główne płaszczyzny aktywności kobiet w świetle ich trójzaborowych zjazdów w latach 1905–1918”, *Dzieje Najnowsze*, nr 4, 2008, 27–39; Marta Sikorska-Kowalska, „Warunki rozwoju polskiego feminizmu na przełomie XIX i XX wieku”, *Fabrica Societatis*, nr 2, 2019, 143–159.

⁵ Anna Pekańec, „Literatura dokumentu osobistego kobiet. Ewolucja teorii, zmiany praktyk lekturowych”, *Autobiografia*, nr 1 (2), 2014, 14.

⁶ Eadem, „Autobiografie w literaturoznawstwie i socjologii. Rozbieżności i stykne (wstępne rozpoznanie teoretyczne)”, *Państwo i Społeczeństwo*, nr 1, 2012, 27–52.

owych i programowych deklaracjach. Rodzi to szereg pytań odnoszących się z jednej strony do tego, co prywatne, a co publiczne, z drugiej zaś do kwestii tożsamości zbiorowości (kobiet) oraz tożsamości indywidualnej autorek i wzajemnych relacji tych komponentów względem siebie⁷. Uwzględnienie płci w interpretacji kobiecych tekstów ze Zjazdów Kobiet Polskich z początków XX stulecia oraz korelacja wskazanych powyżej czynników są z naszej perspektywy badawczej dość istotne. Anna Pekaniec, literaturoznawczyni zajmująca się kobiecą literaturą autobiograficzną, słusznie zauważyła, że „tok autobiograficznych narracji” kobiet kształtowany jest przez kobiece doświadczanie świata⁸. Idąc tym tropem, założenie to odnieść można wprost do reguł sterujących kobiecą publicystyką społeczną i polityczną z przełomu XIX i XX stulecia jako sposobem opisu zewnętrznego świata, jego interpretacją i, co istotne, aktem wyrażania własnego stanowiska w kwestiach aktualnych dla kobiecego środowiska:

Kobiece doświadczanie i doświadczenie świata kształtuje tok autobiograficznych narracji, modeluje strategie narracyjne, steruje tematyką, skupia konteksty. Zapośredniczone w języku, przepracowane w interpretacjach jest łącznikiem pomiędzy autobiografią, tekstem, interpretacją, światem. Przede wszystkim jest gwarantem istnienia⁹.

W kręgu kobiecej publicystyki społecznej przełomu XIX i XX stulecia – wybrane aspekty

Punktem odniesienia w naszych dalszych rozważaniach jest więc prezentacja sposobu rozumienia i opisu zespołu pojęć, idei i postulatów składających się na szerszą kwestię równouprawnienia kobiet, ale także na świadomość prawną kobiet, dla wyrażania których publicznym forum stały się Zjazdy Kobiet Polskich, w tym

⁷ Anna Żarnowska, „Prywatna sfera życia rodzinnego i zewnętrzny świat życia publicznego – bariery i przenikanie (przełom XIX i XX wieku)”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994), 5–28; Maria Solarska, „Kobiety w sferze publicznej/politycznej – wyzwania historiograficzne”, w: Teresa Kulak i Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chromcon, 2016), 450–451.

⁸ Anna Pekaniec, „Literatura dokumentu osobistego”, 18.

⁹ Ibidem.

przede wszystkim obrady warszawskiego Zjazdu z 8–9 września 1917 r. Zjazdy przekazywały wiedzę o współczesnej Polce, o jej doświadczeniach, postrzeganiu zewnętrznego świata i siebie, ale także o kreowanym przy tej okazji wizerunku kobiety na długiej i złożonej drodze do równouprawnienia. Głos ten miał więc być, używając słów Anny Pekaniec, „gwarantem istnienia” kobiet, ich obecności w przestrzeni publicznej i zaistnienia w życiu społeczno-politycznym przyszłego, niepodległego już państwa. Do kwestii tych wyraźnie nawiązuje wydany drukiem rok później *Pamiętnik zjazdu*, który z samego już założenia stać się miał „historycznym dokumentem, jak myślały, czego pragnęły, jak przygotowane były kobiety polskie do pracy państwowotwórczej w chwili tworzenia się Państwa Polskiego [podkreśl. – L.M.-B., A.G.]”¹¹.

Zjazd Kobiet Polskich, zorganizowany w Warszawie w 1917 r., niemal w przededniu nadchodzącej niepodległości, miał w myśl przekonania organizatorek nie tylko wypełniać rolę agitacyjną i pobudzać do działania o uzyskanie praw „dla przeszło połowy narodu polskiego”, ale także uświadomić, że polityczne równouprawnienie Polek ma charakter niezbywalnego prawa i rozumiane jest jako „konieczność dziejowa”. A przy tym jako „walka z anomalia XX w.” oraz „skrystalizowany program akcji, w celu prawno-politycznego zrównania kobiet i mężczyzn, jako równych obywateli Niepodległego, Demokratycznego Państwa Polskiego”¹². Już tylko tych kilka zacytowanych powyżej zjazdowych deklaracji świadczyć może o dość mocnym powiązaniu kwestii kobiecej z ówczesnym życiem politycznym, na które składało się w pierwszym rzędzie odzyskanie niepodległości i budowa podstaw prawno-politycznych przyszłego państwa polskiego.

W stanowisku politycznym przedstawielek kobiecych stowarzyszeń i organizacji powiązanie kwestii kobiecej ze sprawą niepodległości ojczyzny nie było oczywiście postulatem nowym. Widoczne już było choćby w wystąpieniach Marii Dulębianki, jednej z najbardziej rozpoznawalnych galicyjskich kobiecych działaczek z przełomu XIX i XX w., założycielki lwowskiego Związku Równouprawnienia Kobiet (1909), a także honorowej przewodniczącej warszawskiego Zjazdu Kobiet Polskich z 1917 r.¹³ To w jej publicystyce politycznej

¹⁰ Wszystkie pozostałe podkreślenia w tekście również pochodzą od autorek.

¹¹ Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 3.

¹² Ibidem, 4, 6.

¹³ Andrzej Chwalba, „O prawa obywatelskie kobiet w zaborze austriackim”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki*, 119–134; Beata Walęciuk-Dejneka, „Galicyjskie portrety kobiet – Maria Dulębianka”, w: Jolanta Kamińska-Kwak, Szczepan Kozak,

z lat 1908–1909 odnajdujemy bliskie znaczeniowo treści, wiążące ze sobą ideę niepodległości z kwestią równouprawnienia, które nie straciły na aktualności z perspektywy czasów Wielkiej Wojny, a wręcz przeciwnie, uległy wyraźnemu wzmocnieniu:

Tu zaś na tej ziemi, gdzie nikt z nas żadnych ludzkich praw nie posiada, my kobiety, żądając uprawnienia, żądamy współudziału w walce o te prawa narodu, w pracy dla jego przyszłości, żądamy uczestnictwa w odbudowywaniu gmachu narodowego. A żądamy tego, bo mamy prawo sądzić, że ta budowa będzie lepsza i pewniejsza, i silniejsza, gdy i my rękę swą do niej przyłożymy¹⁴.

Wszelako dopiero równouprawnienie wszystkich warstw narodu i wszystkich jego obywateli da podstawy do gruntowania samodzielności narodu. Usamodzielnienia kraj nie uzyska, dopóki o nie wszyscy walczyć nie będą. A iżby wszyscy o nie walczyli, muszą wszyscy mieć tę pewność, że wzmożona samodzielność kraju nie będzie wzmożeniem przemocy klas dotąd panujących¹⁵.

Słowa Dulębianki wyrażały stanowisko wielu przedstawicieli ówczesnych kobiecych organizacji społecznych, a przede wszystkim założonego w tym czasie Związku Równouprawnienia Kobiet we Lwowie¹⁶. To na pierwszym Walnym Zgromadzeniu tego Związku z 3 czerwca 1909 r. Dulębianka zwracała uwagę na coraz donioślejsze znaczenie kobiecych postulatów, twierdząc, że „głos kobiety – jednym słowem – dawniej słaby i obojętny, dziś już jest walorem na giełdzie społecznej”¹⁷. Słowa te wypowiadała, co istotne, w szczególnej atmosferze nie tak dawnych jeszcze wyborów do Sejmu Krajowego (1908) oraz do Rady Miasta Lwowa (1909), w których upominała się o czynne i bierne prawa wyborcze dla wszystkich obywateli bez różnicy płci.

Dariusz Opaliński (red.), *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016), 271–281; Lidia Michalska-Bracha, Marzena Marczevska, „Lwowianki wobec równouprawnienia kobiet – trzy historie: studium historyczno-językoznawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1 (6), 2019, 25–53; Katarzyna Świetlik, Paweł Woś, „Gdzie kilka kobiet weźmie się za sprawę...”, czyli emancypacja na przykładzie Marii Dulębianki”, w: Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece*, 107–129.

¹⁴ Maria Dulębianka, *Polityczne stanowisko kobiety*, (Warszawa: Skład „Ster”, 1908), 1–2.

¹⁵ Eadem, *Stronnictwo jutra*, (Lwów: Nakładem Związku Równouprawnienia Kobiet, 1909), 24.

¹⁶ Agnieszka Habrat, „Związek Równouprawnienia Kobiet we Lwowie”, w: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki...*, 97–111.

¹⁷ „Kurier Lwowski”, nr 262, 1909, 3; „Kurier Lwowski”, nr 235 (wydanie popołudniowe), 1909, 2; Jadwiga Petrażycka-Tomicka (oprac.), *Związek Równouprawnienia Kobiet we Lwowie. Przyczynek do historii równouprawnienia kobiet w Polsce*, (Kraków: Gebethner i Wolff, 1931), 7–10.

Dulębianka wpisywała kwestię kobiecą w szerszy kontekst społecznego wykluczenia, nawiązując tym samym do absolutnej konieczności „uobywatelnienia kobiet”. Jako główny postulat środowisk kobiecych pojawiło się ono także w tym samym czasie podczas dwóch Zjazdów Kobiet Polskich o międzyzaborowym charakterze: w Krakowie (1905) oraz w Warszawie (1907). Końcowe rezolucje obydwu Zjazdów obejmowały żądania pełnych praw obywatelskich dla kobiet, a przy tym przyczyniły się do znacznego upolitycznienia kwestii kobiecej¹⁸. Jak wypowiadała się, przy okazji walki o dopuszczenie kobiet do wyborów do Rady Miasta Lwowa w 1909 r., Jadwiga Petrażycka-Tomicka, znana galicyjska działaczka społeczna i polityczna, literatka i publicystka, członkini lwowskiego Związku Równouprawnienia Kobiet: „Obmyśleć trzeba, co uczynić, aby kobiety znowu nie zostały usunięte od pracy dla dobra społecznego. Kobieta nie cofała się przed żadnym obowiązkiem i przed żadną ofiarą, którą spełnić należało, historia powstań i rewolucji dosyć na to daje dowodów”¹⁹.

W jej wypowiedziach odnajdujemy również silnie akcentowany w polskim ruchu kobiecym postulat wpisania udziału kobiet w powstaniach narodowych w zakres społecznych aktywności na rzecz ich równouprawnienia. W piśmiennictwie Petrażyckiej udział w powstaniach narodowych Emilii Platerówny czy Anny Henryki Pustowójtówny traktowany był jako symbol czynnej i ofiarnej walki o niepodległość oraz jednocześnie jako przejaw „pracy kobiet na swoje równouprawnienie”²⁰. W warunkach zaborów nadawało to kwestii kobiecej szczególnego znaczenia i silnej wymowy politycznej, abstrahując w tym miejscu od rozważań dotyczących ówczesnych konotacji ideowych²¹.

Kolejnym ważnym akcentem, który pojawił się z czasem w publicystyce kobiecej, było mocno argumentowane ścisłe powiązanie kwestii kobiet z budową podstaw prawno-politycznych

¹⁸ Jolanta Sikorska-Kulesza, „Trórzaborowe zjazdy kobiet na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku”, w: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki...*, 82–83.

¹⁹ „Kurier Lwowski”, nr 235 (wydanie popołudniowe), 1909, 2. Szerzej zob.: Agnieszka Habrat, *Jadwiga Petrażycka-Tomicka. Życie i działalność*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2001), 37–39.

²⁰ Jadwiga Petrażycka-Tomicka (oprac.), *Związek Równouprawnienia Kobiet*, 5.

²¹ Robert Blobaum, „Kwestia kobiega w Królestwie Polskim (1900–1914)”, w: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki...*, 37–56.

przyszłego państwa polskiego. Sprawy te zaktualizował oczywiście wybuch Wielkiej Wojny i ówczesna sytuacja polityczna na ziemiach polskich, w tym ogłoszenie aktu 5 listopada 1916 r., oraz kolejne wydarzenia i toczące się dyskusje w kręgach politycznych o przyszłym kształcie niepodległego państwa polskiego. Wszystko to stwarzało kobietom nowe możliwości działania na rzecz równouprawnienia²². Wojna wpłynęła na zmianę sytuacji kobiet i aktywizowała w tym kierunku organizacje i stowarzyszenia kobiece, czego przykładem jest m.in. aktywność Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego czy Ligi Kobiet Galicji i Śląska, której przedstawicielki już 24 kwietnia 1917 r. złożyły w Komisji Parlamentarnej Koła Polskiego w Wiedniu petycję dotyczącą rozszerzenia praw wyborczych oraz szereg innych przedsięwzięć²³. Wszystkie te działania, widoczne zarówno w obszarze pracy organizacyjnej, instytucjonalnej, jak i społecznej aktywności kobiet przełożyły się w efekcie na przyznanie kobietom praw wyborczych²⁴. Nawiązując do tych kwestii, słusznie zauważyła Jadwiga Petrażycka-Tomicka z perspektywy swojego kandydowania do Sejmu i Senatu w wyborach z 1922 r., że: „W ciągu lat wojny zdała kobieta polska chlubnie egzamin obywatelski. Nie tylko umiała zastąpić mężczyznę na wszystkich polach pracy społecznej, ale potrafiła też w potrzebie chwycić za oręż w obronie największych ideałów narodowych”²⁵.

²² Tomasz Nałęcz, „Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki*, 73–79; Joanna Dufrat, „Kobiety w teatrze wojny. Społeczna i polityczna aktywność kobiet na ziemiach polskich w latach 1914–1918”, w: Robert Kotowski, Lidia Michalska-Bracha, Małgorzata Przeniosło (red.), *O wojnę powszechną za wolność ludów... I wojna światowa na ziemiach polskich – aspekty społeczne, polityczne i militarne*, (Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 2014), 113–124; Jerzy Pająk, „Sprawa równouprawnienia kobiet w Galicji podczas I wojny światowej”, w: Robert Kotowski, Lidia Michalska-Bracha, Małgorzata Przeniosło (red.), *O wojnę powszechną*, 125–145.

²³ Joanna Dufrat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001), 282–283; Jerzy Pająk, „Sprawa równouprawnienia kobiet”, 128–130.

²⁴ Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego z 28 listopada 1918 r., Dz. U. z 1918 r. Nr 18, poz. 46.

²⁵ Agnieszka Habrat, *Jadwiga Petrażycka-Tomicka*, 161; „Odezwa Klubu Politycznego Postępowych Kobiet”, *Gazeta Lwowska*, nr 201, 1922, 14.

Wokół biografii organizatorek warszawskiego Zjazdu Kobiet Polskich z 1917 r.

W tym kontekście zorganizowany w dniach 8–9 września 1917 r. trójzaborowy Zjazd Kobiet Polskich w Warszawie, który skupił blisko tysiąc osób (w tym w przeważającej większości z Warszawy i terenów Królestwa Polskiego), stał się jednym z ważniejszych aspektów politycznego programu kobiet w kwestii równouprawnienia. Można w tym miejscu postawić pytanie, kim były ówczesne organizatorki Zjazdu, autorki tekstów programowych i ideowych deklaracji?

Do Komitetu organizacyjnego Zjazdu weszły znane działaczki kobiece, angażujące się w pomoc społeczną w latach I wojny światowej i w większości przypadków wywodzące się ze Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich²⁶: Justyna Budzińska-Tylicka (przewodnicząca), Teodora Męczkowska (wiceprzewodnicząca), Anna Paradowska (sekretarka), Helena Skłodowska-Szalay (skarbniczka) oraz członkinie: Maria Chmieleńska i Ludwika Jahółkowska-Koszutska. Honorowymi przewodniczącymi Zjazdu zostały: Paulina Kuczalska-Reinschmit, Anna Tomaszewicz-Dobrska i wspomniana już wyżej Maria Dulębianka, która pomimo zapowiedzi niestety nie uczestniczyła osobiście w Zjeździe. Poza ścisłym gronem organizatorek funkcjonowała jeszcze dodatkowo Komisja Zjazdowa (obejmująca Komisję gospodarczą i informacyjną), która składała się z następujących działaczek kobiecych: Melania Bornstein, Romana Pachucka, Jadwiga Pyrowiczówna, Elina Peplowska, Regina Danysz-Fleszarowa, Halina Rapacka, Julia Dicksteinówna, Leokadia Śliwińska, Maria Kasprzycka, Wanda Szczawińska, Mieczysława Gliniojecka, Anna Chrzęszczewska²⁷.

Podejmując próbę tylko pobieżnej charakterystyki tej grupy, warto zwrócić uwagę, że były to kobiety wykształcone i czynne zawodowo (lekarki, nauczycielki, artystki, pisarki, tłumaczki, filozofki, ekonomistki, geolożki), aktywne społecznie, spełnione na wielu polach życia. Przy tym były to kobiety piszące: publicystki, literatki, autorki prac specjalistycznych, fachowych, a także pamiętnikarki²⁸ i założycielki kobiecych pism, w tym „Steru”, który za sprawą

²⁶ Katarzyna Sierakowska, „Aspiracje polityczne Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki*, 245–253.

²⁷ Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 2.

²⁸ Romana Pachucka, *Pamiętniki 1886–1914*, wstęp i objaśnienia Jan Hulewicz, (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958).

wspomnianej wyżej Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit ukazywał się początkowo we Lwowie w latach 1895–1897, a następnie w Warszawie (1907–1914) jako organ równouprawnienia kobiet²⁹. W dużej części wywodziły się organizacyjnie ze struktur Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich, Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego, Ligi Kobiet Śląska i Galicji oraz tworzyły Polskie Stowarzyszenie Kobiet z Wyższym Wykształceniem.

Odnosząc się w tym miejscu do znaczenia badań pokoleniowych, należy zwrócić uwagę, że główne organizatorki warszawskiego Zjazdu były przedstawicielkami kilku generacji kobiet, urodzonych w głównej mierze w latach 50–80. XIX w. Reprezentowały grupę wiekową w przedziale od 30 do ponad 60 lat. Najstarszymi z nich były: Anna Tomaszewicz-Dobrska, lekarka po studiach medycznych w Zurychu, Wiedniu i Berlinie, która w chwili organizacji Zjazdu liczyła 63 lata³⁰, oraz Paulina Kuczalska-Reinschmit, działaczka Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich, publicystka, założycielka kobiecego pisma „Ster”, która liczyła wówczas 58 lat³¹. Natomiast do najmłodszych należały Regina Danysz-Fleszarowa, geolożka mająca w chwili Zjazdu 29 lat³², oraz Ewelina Peplowska, trzydziestoletnia działaczka społeczna, m.in. „Zarzewia”, a w czasie Wielkiej Wojny współzałożycielka Polskiego Komitetu Opieki nad Jeńcami³³. W szerszym gronie organizatorek Zjazdu działających w Komisji Zjazdowej (gospodarczej i informacyjnej) znajdowały się także młodsze kobiety.

Jeśli powołamy się na badania pokoleniowe Romana Wapińskiego czy Ewy Maj, reprezentowały one trzy wyodrębnione przez autorów pokolenia: „niepokornych”, „przełomu” oraz Polski Niepodległej, których udziałem w większości przypadków stała się następnie aktywność w przestrzeni publicznej i politycznej II Rze-

²⁹ Szerzej zob.: Daria Anna Domarańczyk, „«Ster» – pierwsze w Polsce radykalne czasopismo feministyczne przełomu XIX i XX wieku”, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica*, nr 1, 2014, 187–209; Katarzyna Dormus, „Warszawski «Ster» (1907–1914) i jego program wychowawczy”, *Rozprawy z dziejów Oświaty*, t. 40, 2000, 87–110; Magdalena Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, (Warszawa: Neriton, 2015), 130–169.

³⁰ Ludwik Zembrzusi, „Dobrska Tomaszewicz Anna”, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, (Kraków: Nakładem PAU, 1936–1946), 259.

³¹ Jan Hulewicz, „Kuczalska-Reinschmit Paulina”, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAU, 1971), 69–70.

³² Zbigniew Wójcik, „Regina Danysz-Fleszarowa 1888–1969”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, nr 15/4, 1970, 791–796.

³³ Małgorzata Dajnowicz, „Działalność polityczna kobiet Narodowej Demokracji w województwie białostockim II Rzeczypospolitej”, *Niepodległość i Pamięć*, nr 2 (54), 2016, 23–42.

czypospolitej³⁴. Tylko tytułem przykładu przywołać można w tym miejscu postać Justyny Budzińskiej-Tylickiej, współtwórczyni Klubu Politycznego Kobiet Postępowych (1919); Melanii Bornstein-Łychowskiej, urzędniczki w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej (1918); Teodory Męczkowskiej, współtwórczyni Klubu Politycznego Kobiet Postępowych (1919), wiceprzewodniczącej Demokratycznego Komitetu Wyborczego Kobiet Polskich (1927–1928) oraz Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928–1939); Anny Paradowskiej-Szelągowskiej, w latach 1938–1939 senatorki V kadencji; Zofii Daszyńskiej-Golińskiej, w latach 1918–1921 urzędniczki w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej, a następnie senatorki II kadencji w latach 1928–1930, czy wreszcie Reginy Danysz-Fleszarowej, zatrudnionej jeszcze w końcu I wojny w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a w latach 1935–1938 senatorki IV kadencji, związanej politycznie ze Stronnictwem Demokratycznym.

Badania pokoleniowe pozwalają zwrócić uwagę na szereg czynników, które współtworzyły świadomość wspomnianych generacji kobiet, ale też składały się na określone, dość istotne ich doświadczenia generacyjne. Organizatorki warszawskiego Zjazdu to kobiety wychowane w atmosferze patriotycznych tradycji rodzinnych, na styku haseł romantycznych i pozytywistycznych, ale niekiedy też w domach, w których obecne były już wcześniej idee feministyczne, jak miało to miejsce w przypadku Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit, której matka, Ewelina z Jastrzębiec-Porczyńskich, znana była ze swojej przynależności do Entuzjastek Narcyzy Żmichowskiej i wywarła duży wpływ na wychowanie córki³⁵.

Organizatorki Zjazdu to kobiety, które na przekór przeciwnościom losu i trudnościom związanym z dostępem kobiet do wyższego wykształcenia zdobywały wiedzę w zagranicznych szkołach i uniwersytetach, w tym w Paryżu, Zurychu, Genewie, Brukseli, Wiedniu, Berlinie. Kształciły się na Uniwersytecie Łatającym w Warszawie, ale też same tworzyły ten uniwersytet, jak Maria Chmieleńska – nauczycielka i członkini Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego,

³⁴ Szerzej zob.: Roman Wapiński, *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989); Ewa Maj, *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939*, (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2010); Joanna Dufrat, „Kobiety polskie w II Rzeczypospolitej w walce o polityczną podmiotowość”, w: Iwona Dadej, Agnieszka Kaczmarek, Dobrochna Kałwa, Anna Nowakowska-Wierchoś (red.), *Historię swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*, (Warszawa: IH PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, 2023), 89–103.

³⁵ Jan Hulewicz, „Kuczalska-Reinschmit Paulina”, 69.

związana z Polską Partią Socjalistyczną. Podejmowały studia na Uniwersytecie Lwowskim, a przedstawicielki młodszej generacji już na nowo powstałym Uniwersytecie Warszawskim. Niektóre z nich uzyskały stopień doktora w dziedzinie nauk medycznych (np. Anna Tomaszewicz-Dobrska w Zurychu – 1877 i Wanda Szczawińska w Paryżu – 1902); z prawa (Melania Bornstein-Łychowska w Zurychu – 1899); z ekonomii (Zofia Daszyńska-Golińska w Zurychu – 1891); z nauk geologicznych (Regina Danysz-Fleszarowa na Sorbonie – 1913); z filozofii (Julia Dickstein-Wieleżyńska we Lwowie – 1929) czy z nauk humanistycznych z zakresu historii literatury (Romana Pachucka na Uniwersytecie Jagiellońskim – 1919). Nabywały zawodowych doświadczeń i spełniały się w życiu społecznym, a także rodzinnym. W konsekwencji przekładało się to na ich sposób patrzenia na świat, na rolę i pozycję kobiety w społeczeństwie oraz determinowało oczekiwania i poglądy. Wszystkie zasygnalizowane powyżej kobiece biografie i ich inspirujące życiowe doświadczenia stały się dla nas uosobieniem różnych dróg Polek do równouprawnienia i niezwykle istotną egzemplifikacją „biografii zaangażowanych kobiet” w początkach XX stulecia.

Pod hasłem „uobywatelnienia kobiet” i nowych zadań Polki – kwestia kobieca u progu niepodległości

Ogólnym przesłaniem Zjazdu z 1917 r. stało się wezwanie do uobywatelnienia kobiet w kontekście „szerokiej demokratyzacji praw i epokowych reform społeczno-politycznych”. Związana z Polską Partią Socjalistyczną Justyna Budzińska-Tylicka, działaczka społeczna, feministka i przewodnicząca Komitetu organizacyjnego warszawskiego Zjazdu, nawiązując do tej kwestii, podkreślała:

Oczekujemy bowiem daleko idących zmian w ukształtowaniu się stosunków ludzkich; szerokiej demokratyzacji praw i epokowych reform społeczno-politycznych. Przecież walczy cała Europa – cały niemal świat! Do rzędu zagadnień, które w nowo budującej się Polsce muszą ulec rewizji, należy bez wątpienia tak zw. sprawa kobieca. Kobieta polska, wciągnięta do ogólnych pośrednich, czy bezpośrednich konsekwencji obecnej wojny, – cierpi razem z mężczyzną, razem z nim pracuje i buduje przyszłość Ojczyzny. ... Prawa, które upośledzają połowę narodu, jedynie ze względu na płeć, wychodzą z fałszywego założenia i nie mogą odpowiadać współczesnym warunkom życia. Tylko wtedy naród może mieć zapewniony

prawidłowy rozwój, gdy do udziału w rządach kraju powołane zostaną szerokie masy na zasadach powszechnego głosowania bez różnicy płci³⁶.

Można powiedzieć, że właściwie pierwszy raz na tak dużą skalę i w tak szerokim wymiarze postulaty środowiska kobiecego odnosiły się do uzyskania praw przez kobiety we wszystkich dziedzinach życia, politycznym, ekonomicznym, społecznym, prawnym. Dotyczyły one m.in.: kwestii prawa cywilnego; udziału kobiet w życiu samorządowym; zrównania praw obu płci do pracy wszelkiego rodzaju; aspektów ekonomicznych warunków pracy; ochrony pracy kobiet i powołania inspektorek fabrycznych; jednakowych warunków płacy bez względu na płeć za tę samą pracę; ochrony zdrowia kobiet; ubezpieczenia emerytalnego; zasiłków macierzyńskich; równego dostępu do stanowisk odpowiedzialnych i kierowniczych oraz obsadzania ich ze względu na uzdolnienia fachowe, a nie płeć; zamknięcia domów publicznych; powszechnego, przymusowego i bezpłatnego dostępu do szkół; zrównania szkół męskich i żeńskich wobec prawa; ujednolicenia programu kształcenia w szkołach męskich i żeńskich; rozszerzenia praw kobiety do pracy w zakresie szkolnictwa i wielu innych zagadnień³⁷. Co istotne, Zjazd uchwalił powołanie Rady Narodowej Kobiecej, która pełniłaby rolę instytucjonalnej reprezentacji do Międzynarodowego Komitetu Praw Kobiet oraz utworzenie bloku politycznego, którego głównym celem miało być prowadzenie stałej akcji o polityczne prawa kobiet³⁸. „Musimy walczyć o należne nam prawa, bo czyż nie jest podkreśleniem elementarnych praw etyki, opracowywać dziś konstytucję, ustanawiać prawa, które są bezprawiem – gorzej, gwałtem dokonywanym nad połową narodu polskiego!”³⁹.

Analiza publicystyki zjazdowej skłania do pogłębionej refleksji nad strategią kobiecych narracji oraz do szeregu pytań badawczych: o wizerunek kobiety/wzorzec obywatelki przyszłego, niepodległego państwa, jaki wyłaniał się na kanwie tej publicystyki, a także o język wypowiedzi, o sposób, w jaki mówiły o sobie i swoich

³⁶ Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 1.

³⁷ Ibidem, 66–146, 150–154.

³⁸ Ibidem, 150.

³⁹ Ibidem, 70.

prawach, oraz cytując *Pamiętnik* zjazdu: „jak myślały, czego pragnęły, jak przygotowane były kobiety polskie do pracy państwowo-twórczej w chwili tworzenia się Państwa Polskiego”⁴⁰.

Lektura tekstu zjazdowego *Pamiętnika* oraz szerszej publicystyki okołozjazdowej z 1917 r. dostarcza nam w tej kwestii bardzo ciekawego materiału. Już tylko pobieżny przegląd zwraca uwagę, że w zastosowanych strategiach narracyjnych obok stałych elementów wypowiedzi kobiet i utrwalonych już w języku wzorców kulturowo-społecznych dotyczących roli kobiety pojawiają się także na nowo zdefiniowane jej zadania w społeczeństwie. Stałym elementem, obecnym w publicystyce kobiecej właściwie bez względu na czas i okoliczności, jest wzorzec kobiety-strażniczki domowego ogniska i wiary chrześcijańskiej, kobiety, dla której obowiązkiem jest miłość ojczyzny i służba dla niej⁴¹. Świadczą o tym obecne na kartach zjazdowego *Pamiętnika* słowa o kobiecie „czynnej w sprawie narodowej”, gotowej nawet czasowo poświęcić kwestię kobiecą na rzecz sprawy ogólnonarodowej:

I oto musi Polka-patriotka wśród mgieł powstających z oparów krwi rozlanej i mroków niepewnego jutra osobistego, dopatrywać nieustraszenie blasków wschodzącej zorzy. Obowiązkiem dla niej naczelnym stają się cnoty ewangeliczne: miłość ojczyzny, wiara w jej zmartwychwstanie i nadzieja w niespożyte siły narodu, któremu kajdany rozkuto i dano warunki państwowej przyszłości⁴².

Odpowiedzialność kobiety za kraj i naród mocno utrwalona była w kobiecym piśmiennictwie tego okresu. Podczas krakowskiego Zjazdu Kobiet Polskich z maja 1913 r. przewodnicząca komitetu organizacyjnego, Maurycowa Straszewska, podkreślała, że duch św. Jadwigi „natchnął go [zjazd] należytą powagą i głębokim uczuciem odpowiedzialności ciężającej na kobietach polskich w dziele duchowego i ekonomicznego podźwignienia naszej Ojczyzny”⁴³. Odwołanie się w tym przypadku do postaci św. Jadwigi nie było przypadkowe, gdyż powszechnie uchodziła ona za „urze-

⁴⁰ Ibidem, 150.

⁴¹ Lidia Michalska-Bracha, Marzena Marczevska, *O pojęciach patriotyzmu*, 213–230.

⁴² Zofia Daszyńska-Golińska, „Polki wobec Rady Stanu”, *Na Posterunku*, nr 4, 1917, 2; Ewa Maj, „Kobieta wobec polityki: strategie tożsamościowe w publicystyce tygodnika «Na Posterunku» (1917–1919)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 43–56.

⁴³ *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, X.

czywistnienie tego symbolu [czyli bezgranicznego poświęcenia dla Ojczyzny – uzup. L.M.-B., A.G.] w chrześcijańskiej duszy niewieściej”⁴⁴.

Nawiązując do powyższych kwestii, równouprawnienie Polek ściśle powiązane zostało w kobiecej publicystyce ze sprawą niepodległości kraju, którą stawiano jako cel nadrzędny dla usiłowań całego narodu⁴⁵. Stwierdzenia pojawiające się podczas warszawskiego Zjazdu z 1917 r., że „udział Polki w budowie Niepodległego Państwa Polskiego jest niezbędnym teŝe budowy czynnikiem”, znajduje swoje uzasadnienie w na nowo postawionej roli kobiety w sytuacji Wielkiej Wojny, która w sposób zdecydowany wpłynęła na zmianę społecznej roli kobiety i podejmowanie się przez nią typowo męskich zadań⁴⁶. Polka była zawsze gotowa na podjęcie się nowych działań na rzecz dobra ojczyzny: „Niewołana, nieoczekiwana zjawiała się ona na początku wojny, wyciągając ręce po pracę dla Ojczyzny”⁴⁷. Jak podkreślała na Zjeździe Ludwika Jahołkowska-Koszutska, nauczycielka i pisarka:

W Poznańskim i Galicji kobieta uległa wszystkim konsekwencjom wojny: musiała stanąć na wszystkich opróżnionych przez mężczyzn stanowiskach. Nie ma i tam gałęzi pracy, gdzieby nie zjawiała się podczas wojny kobieta – Polka Kobieta w Królestwie znalazła się w innej sytuacji. Warunki polityczne nie dozwoliły tutaj kobiecie polskiej rozwinąć szerzej swej działalności, ani nawet wypowiedzieć swych uczuć. ... Praca jej była przeważnie filantropijną, ratowała głodnych, zakładając kuchnie, przytułki bezpłatne, urządziła kursy dla analfabetów, wchodziła do różnych organizacji samopomocy społecznej jako pracownica chętna i gorliwa⁴⁸.

W nowych zadaniach Polki w chwili przełomowej, jaką była Wielka Wojna, widziano nieodpartą paralelę z poświęceniem się kobiet w okresie powstania styczniowego i postyczniowych represji. To nawiązanie do dziedzictwa 1863 r. służyło legitymizacji aktualnych kobiecych działań i dążeń. Podobny zabieg retoryczny stosowano w ówczesnej publicystyce w przypadku Legionów Polskich

⁴⁴ Antonina Machczyńska, *Kobieta polska. Szkic historyczny skreślony na Wystawę w Pradze r. 1912*, (Lwów: Nakład Komitetu Lwowskiego Wystawy Praskiej, 1912), 3.

⁴⁵ Leokadia Śliwińska, „Udział kobiet w wojnie obecnej”, w: Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 39.

⁴⁶ Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 41.

⁴⁷ Ludwika Jahołkowska-Koszutska, „Wpływ wojny na sprawę kobiecą”, w: Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 31.

⁴⁸ Ibidem, 27–28.

jako tych, których żołnierze stali na straży dziedzictwa 1863 r. i wyrosli na jego niepodległościowej idei:

W miarę zaś, jak walka o prawa narodu staje się trudniejszą i z większymi poświęceniami związaną, udział kobiet w niej jest coraz liczniejszy. Udział ten jest zarówno bezpośredni, na polu walki, jak Żubrowej, Platerówny, Pustowójtowny i innych, jak i pomocniczy, w rodzaju tych zastępów przeważnie bezimiennych, a tak ofiarnych, które w r. 1863 zajmowały się intendenturą, pocztą, dostarczaniem broni i całą służbą na tyłach oddziałów walczących, niemniej niebezpieczną od walki bezpośredniej⁴⁹.

Sięganie do powstańczych doświadczeń kobiet pozwalało uzasadniać równe prawa kobiet z mężczyznami do udziału w ruchu paramilitarnym, na co szerzej zwracała uwagę Regina Danyś-Fleszarowa, sama zaangażowana w ruch niepodległościowy. Podkreślała ona, że żeńskie oddziały posiadały te same prawa i zakres działania, co Polskie Drużyny Strzeleckie, a ich organizacja obejmująca kilkaset członkiń oparta jest na głębokim przekonaniu o obowiązku służenia ojczyźnie. W ten sposób, jej zdaniem, kształtowała się w latach Wielkiej Wojny szkoła wojskowa dla kobiet z programem przypominającym rok 1863:

Przedzierały się przez lasy, przez szeregi walczących, pod gradem kul armatnich. I nawet ofiarą życia praw żadnych nie otrzymały... ale pozostało w nas głębokie przekonanie, że o niepodległość Polski walczymy! ... Słusznie więc, że w tej przełomowej chwili, rewizji wszelkich zagadnień narodowych i społecznych i kwestia praw politycznych kobiet, winna być na nowo rozstrzygnięta. Kiedy chodziło o lata tułaczki, wygnanie, więzienie, szubienice – równouprawnienie kobiet było zupełne⁵⁰.

W publicystyce zjazdowej współczesna Polka w dużym stopniu kreowana była na kobietę świadomą swojej pozycji w społeczeństwie, jako „dzielna podpora swego narodu”, przekonana, że „stała się ona czymś bardzo cennym i wielkim w społeczeństwie”⁵¹. Wojna w jakimś stopniu skierowała sprawę kobiecą na nowe tory i przyczyniła się do jej rozwoju, ale przede wszystkim pokazała wy-

⁴⁹ Elina Pełowska, „Równouprawnienie polityczne kobiet”, w: Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 44.

⁵⁰ Regina Danyś-Fleszarowa, „O organizacjach wojskowych kobiecych”, w: Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 42-45.

⁵¹ Ludwika Jahołkowska-Koszutska, „Wpływ wojny”, 31.

rażny rozdzźwięk i dysproporcje pomiędzy „sumą pracy wniesioną przez kobietę do ogólnego dorobku gospodarczo-społecznego, a jej położeniem prawnopolitycznym i społecznym”⁵². Argumentacja, że kobieta cierpi, pracuje i buduje przyszłość razem z mężczyzną, stała się kluczowa w sposobie mówienia kobiet o swoich prawach. Polka w chwili nadchodzącej niepodległości państwa to kobieta „czująca swoją siłę”, „rozumiejąca swoją wartość”, przekonana o posiadaniu obywatelskiej godności. To kobieta, która chciała i była gotowa wziąć „bezpośredni udział w akcie zmartwychwstania państwowości polskiej”⁵³. Wskazywano na tej podstawie na niezwykle istotny czynnik sprawczości kobiet. Kobieta jednak nadal „musiała zasłużyć na swoje prawa”, aby zdobyć równe prawa zobowiązana była do złożenia „świadczenia wobec ojczyzny i narodu”, musiała „zdać egzamin swoją postawą wobec narodu”⁵⁴.

Wydaje się, że w dużym stopniu kreowany na kartach publicystyki zjazdowej obraz kobiety, obywatelki, w myśl postulatu o „uobywatelnieniu” Polek, miał być wypełniany już przez nowe zadania Polki, a uzyskanie praw obywatelskich miało służyć do lepszego wypełniania misji i obowiązku wobec ojczyzny, państwa. Kobiety miały wnosić do życia publicznego określone wartości etyczne, oparte jednak jeszcze na tradycyjnym wzorcu kobiety – „strażniczki domowego ogniska”, kobiety – „gorącej patriotki”, „kobiety – słabszej, wrażliwszej, dotychczas pokrzywdzonej”, czy cytując Zofię Daszyńską-Golińską: kobiety – wyrazicielki „cnót ewangelicznych”, takich jak „miłość ojczyzny, wiara w jej zmartwychwstanie i nadzieja w niespożyte siły narodu”: „Kobiety, których zadaniem jest wnosić do życia publicznego nowe wartości, wstępując w nie rzucić mu powinny hasło umiejętnej i silnej organizacji. W jej znaku, jako walczące o prawa obywatelskiego bytu, jako słabsze i dotąd pokrzywdzone, jedynie mogą zwyciężyć”⁵⁵.

Do zadań współczesnej Polki należało zatem, zdaniem Daszyńskiej-Golińskiej, promienienie cnotami oraz wytworzenie takiej moralnej atmosfery, w której Rząd Tymczasowy mógłby prowadzić swoją działalność, należało „otoczyć go zaufaniem” i „propagować karność dla jego zarządzeń”⁵⁶. Polka nie pierwszy już raz w historii

⁵² Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 29.

⁵³ Ibidem, 1, 5.

⁵⁴ Ibidem, 31.

⁵⁵ Zofia Daszyńska-Golińska, „Znaczenie organizacji w życiu i pracy kobiet”, w: Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 125.

⁵⁶ Eadem, „Polki wobec Rady Stanu”, *Na Posterunku*, nr 4, 1917, 2.

miała wypełniać bardzo ważną rolę wychowawczą wobec narodu, tym razem poprzez swoją aktywność społeczną w czasie Wielkiej Wojny⁵⁷.

Warszawski Zjazd z 1917 r. na nowo postawił również kwestię wypracowania jednolitego stanowiska kobiet z trzech zaborów i wspólnego programu walki o równouprawnienie, a także odniósł się do sprawy reprezentatywności kobiecego środowiska. Służyła temu bezwzględnie zapowiedź utworzenia bloku politycznego, który będzie zajmował się sprawą praw na rzecz kobiet oraz utworzenia reprezentacji polskiego ruchu kobiecego na forum międzynarodowym, o czym wspomnieliśmy już wcześniej. Do kwestii wspólnego i ponadzaborowego działania nawiązywały jednak kobiety na niemal wszystkich kolejnych zjazdach, widząc w tym czynnik wzmacniający pozycję i wymowę kwestii kobiecej. Oczywiście nie miejsce tu na szersze potraktowanie tej sprawy, ale chciałybyśmy odwołać się jedynie tytułem przykładu do publicystyki ze Zjazdu Kobiet Polskich w Krakowie z 11–12 maja 1913 r., gdzie dość mocno wyartykułowany już został postulat dotyczący miedzyzaborowej łączności i wypracowania jednolitego stanowiska w kwestii praw kobiet. „Tej działalności tak bujnej w każdej z trzech dzielnic, groziło jednak wskutek naszego wyjątkowego położenia niechybne odosobnienie. Gdyby ją nadal prowadzono u siebie bez oglądania się na równoległe rozwijającą się pracę”⁵⁸.

Zwracano wówczas uwagę na te kwestie wielokrotnie w publicystyce zjazdowej, że o ile działalność środowisk kobiecych w poszczególnych zaborach była zauważalna, tak „pozbawiona wzajemnej wymiany soków ożywczych stałaby się prowincjonalną i zatraciłaby z czasem myśl przewodnią, która wszelkie usiłowania pracy społecznej w naszym kraju wiązać powinna w jeden dodatni narodowy czyn”⁵⁹.

Co ciekawe, jako przykład braku takiej wyraźnej integracji środowiska kobiecego same podawały jedno z ważniejszych przedsięwzięć dla polskiego ruchu kobiecego przed I wojną światową, jakim była Wystawa Pracy Kobiety Polskiej w Pradze w 1912 r.⁶⁰, która wpisywa-

⁵⁷ Leokadia Śliwińska, „Udział kobiet w wojnie obecnej”, w: Justyna Budzińska-Tylicka (red.), *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, 32–41.

⁵⁸ *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, VII.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ *Katalog wystawy pracy kobiety polskiej w Pradze: od 25 czerwca do 1 sierpnia 1912*, (Praga: Nakład Edvard Leschingr, 1912). Szerzej zob.: Lidia Michalska-Bracha, „«Wedle ideału Klaudynek...». Wizerunek dziewiętnastowiecznej Polki w piśmiennictwie historycznym

ła się w rozwój europejskiego ruchu feministycznego (w 1909 r. zorganizowano tam wystawę pracy „kobiety serbskiej”, a rok później „kobiety bułgarskiej”). Wystawie patronował warszawski „Bluszcz”, któremu powierzono też rolę współorganizatora całego tego przedsięwzięcia. Jak podkreślono na jego łamach, na ekspozycji chciało pokazać wszystko to, „co dokonała polska kobieta w przeszłości i teraźniejszości, z korzyścią dla swego narodu, w dziedzinie sztuki, literatury i nauki, przemysłu artystycznego i ludowego, i w innych”⁶¹.

W publicystyce zjazdowej z 1913 r. zwracano uwagę, że była na wystawie praskiej widoczna wspólnota idei w myśl zasady ogólnonarodowego wystąpienia sprawy kobiecej (bo nad wystawą pracowały komitety kobiet z poszczególnych dzielnic zaborowych), ale działalność ta i sama wystawa, która miała pokazywać dorobek kobiety na przestrzeni dziejów, nie były poprzedzone niestety ani głębszą refleksją, ani tym bardziej współpracą na rzecz wypracowania wspólnej idei działania w kwestii kobiecej⁶². Zjazd Kobiet Polskich z 1913 r., odbywający się w atmosferze wzrastających nastrojów niepodległościowych w związku ze zbliżającym się konfliktem państw zaborczych, był wyraźnie już uświadomioną odpowiedzią na potrzeby kobiecego środowiska na rzecz współpracy i wielokrotnie podnoszonego tu jednolitego stanowiska w kwestii kobiecej. W tym celu powołano komitet organizacyjny zjazdu złożony z przedstawicielek wszystkich dzielnic, a w celach organizacyjnych utworzono w Krakowie „biuro porady” o staropolskiej nazwie „Gościna”, co jak podkreślały same organizatorki, uświadomiło dopiero wszystkim „potrzebę zjechania się wszystkich na Zjazd”. „Spragnione byłyśmy tego zetknięcia i porozumienia się między sobą”, podkreślały⁶³. I w tym należy doszukiwać się poważnej roli krakowskiego zjazdu dla sprawy kobiecej, jak same zauważały: istotną rolę odegrało wówczas już nawet samo poznanie się kilkuset kobiet, które pomimo różnic miały też te same cele⁶⁴.

Antoniny Machczyńskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1 (14), 2023, 29–52.

⁶¹ „Wystawa pracy kobiet polskich w Pradze”, *Bluszcz*, nr 8, 1912, 83.

⁶² *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich*, VIII.

⁶³ Ibidem, IX.

⁶⁴ Ibidem.

Uwagi końcowe

Analiza kobiecej publicystyki zjazdowej z początków XX stulecia, ze szczególnym uwzględnieniem V Zjazdu Kobiet Polskich z 1917 r., dała nam możliwość odpowiedzi na szereg pytań dotyczących kobiecych strategii narracyjnych, sposobu wypowiedzi kobiet o kwestiach najważniejszych dla nich samych w kwestiach równouprawnienia we wszystkich dziedzinach życia. Wydaje się, że obserwacja tych aspektów w dłuższym odcinku czasu od końca XIX w. do odzyskania niepodległości, pozwoliła nam z jednej strony na wydobywanie z kobiecego piśmiennictwa wielu cech i komponentów trwałych, opartych na stereotypowych oraz mocno zakorzenionych w świadomości wyobrażeniach o społecznej roli kobiety. Natomiast wyraźnie widać, jak dynamiczna sytuacja polityczna na ziemiach polskich determinowała zachodzące przeobrażenia w społecznych wyobrażeniach i przekonaniach. Równolegle zmianom podlegały też same biografie kobiet aktywnych na rzecz równouprawnienia, które świadome swojej sprawczości stawiały się gotowe na udział na równych prawach w budowie przyszłego niepodległego państwa. Kieruje to nasze zainteresowania na znaczenie w tej mierze badań pokoleniowych, ze zwróceniem szczególnej uwagi na indywidualny wymiar kobiecych przeżyć i losów, ale w równym stopniu wcale na nie mniej istotne wszelkie czynniki i doświadczenia generacyjne. Wszystko to znalazło w efekcie dość mocne odbicie w kobiecych strategiach narracyjnych, w języku i sposobie mówienia o kwestii „uobywatelnienia kobiet” i „nowych zadaniach Polki” w przededniu odzyskania niepodległości.

Analiza omawianych przez nas powyżej tekstów kultury z 1917 r. nasuwa nieodparte wrażenie, jak wiele wspólnego kobieca publicystyka społeczno-polityczna miała z piśmiennictwem Antoniny Machczyńskiej, znanej lwowskiej działaczki kobiecych organizacji, autorki szkicu historycznego *Kobieta polska*, wydanego z okazji praskiej Wystawy Kobiety Polskiej w 1912 r.⁶⁵ Machczyńska zaprezentowała tam najpełniejszy obraz kobiety-Polki w XIX stuleciu, oparty w równym stopniu na motywie matki-Polki ujętym w szerszym kontekście patriotycznego obowiązku wobec narodu i ofiary wobec Ojczyzny, co na wizerunku kobiety kształcącej się i dążącej do ekonomicznego usamodzielnienia się. W omawianej przez nas

⁶⁵ Antonina Machczyńska, *Kobieta polska. Szkic historyczny skreślony na Wystawę w Pradze r. 1912*, (Lwów: Nakład Komitetu Lwowskiego Wystawy Praskiej, 1912).

publicystyce zjazdowej kobiet pojawiły się właściwie te same bądź zbliżone określenia: „kapłanka domowego ogniska”, „strażniczka rodzinnego gniazda”, „kobieta niosąca kaganek oświaty, naukę polskiego pacierza i polskiej mowy”, „kresowa rycerka”, którymi posługiwała się w swojej strategii narracyjnej Machczyńska⁶⁶. Do ostatniego z określeń – „kresowa rycerka” – jako synonimu takich cech kobiecych, jak: „niewieście męstwo z bronią w rękę” oraz „poświęcenie i służba kobiet dla Ojczyzny”, odniosła się w swojej wypowiedzi z 1917 r. wspomniana już wielokrotnie Jadwiga Petrażycka-Tomicka.

Niemal równolegle przewijało się także w kobiecych narracjach z czasów pierwszej wojny, mocno już akcentowane przeświadczenie o kobiecej sprawczości oraz poczucie świadomego zaangażowania w militarny konflikt państw zaborczych, który miał przynieść rozstrzygnięcia zarówno w kwestii niepodległości, jak też w sprawie kobiecej⁶⁷.

Bibliografia

Źródła drukowane, pamiętniki

Budzińska-Tylicka, Justyna (red.). *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie w roku 1917*, (Warszawa: Komitet Wykonawczy Zjazdu Kobiet Polskich, 1918).

Daszyńska-Golińska, Zofia. „Polki wobec Rady Stanu”, *Na Postęunku*, nr 4, 1917, 2.

Dulębianka, Maria. *Polityczne stanowisko kobiety*, (Warszawa: Skład „Ster”, 1908).

Dulębianka, Maria. *Stronnictwo jutra*, (Lwów: Nakładem Związku Równouprawnienia Kobiet, 1909).

Kobiety Niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918, wstęp i oprac. Kamila Piskała, Marta Sikorska-Kowalska, (Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2019).

Kurier Lwowski, nr 235 (wydanie popołudniowe), 1909; nr 262, 1909.

⁶⁶ Lidia Michalska-Bracha, „«Wedle ideału Klaudynek...»”, 29–52.

⁶⁷ *Kobiety Niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, wstęp i oprac. Kamila Piskała, Marta Sikorska-Kowalska, (Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2019), 43.

- Machczyńska, Antonina. *Kobieta polska. Szkic historyczny skreślony na Wystawę w Pradze r. 1912*, (Lwów: Nakład Komitetu Lwowskiego Wystawy Praskiej, 1912).
- Męczkowska, Teodora. *Ruch kobiecy. Ideały etyczno-społeczne ruchu kobiecego*, (Warszawa: P. Laskauer, 1907).
- Pachucka, Romana. *Pamiętniki 1886–1914*, wstęp i objaśnienia Jan Hulewicz, (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958).
- Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich odbytego w dniach 11–12 maja 1913*, (Kraków: Biuro Porady Kobiet „Gościna”, 1913).
- Petrażycka-Tomicka, Jadwiga (oprac.). *Związek Równouprawnienia Kobiet we Lwowie. Przyczynek do historii równouprawnienia kobiet w Polsce*, (Kraków: Gebethner i Wolff, 1931).
- Sprawozdanie ze Zjazdu Ligi Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego odbytego w dn. 24, 25 i 26 sierpnia r. 1916 w Piotrkowie*, b. m. 1916.
- „Wystawa pracy kobiet polskich w Pradze”, *Bluszcz*, nr 8, 1912.

Opracowania

- Blobaum, Robert. „«Kwestia kobieca» w Królestwie Polskim (1900–1914)”, w: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Neriton, 2008), 37–56.
- Cabaj, Jarosław. „Główne płaszczyzny aktywności kobiet w świetle ich trójzaborowych zjazdów w latach 1905–1918”, *Dzieje Najnowsze*, nr 4, 2008, 27–39.
- Chwalba, Andrzej. „O prawa obywatelskie kobiet w zaborze austriackim”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994), 119–134.
- Czermińska, Małgorzata. *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, (Kraków: Universitas, 2002).
- Dajnowicz, Małgorzata. „Działalność polityczna kobiet Narodowej Demokracji w województwie białostockim II Rzeczypospolitej”, *Niepodległość i Pamięć*, nr 2 (54), 2016, 23–42.
- Domarańczyk, Daria A. „«Ster» – pierwsze w Polsce radykalne czasopismo feministyczne przełomu XIX i XX wieku”, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica*, nr 1, 2014, 187–209.

- Dormus, Katarzyna. „Warszawski «Ster» (1907–1914) i jego program wychowawczy”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 40, 2000, 87–110.
- Dufrat, Joanna. „Kobiety polskie w II Rzeczypospolitej w walce o polityczną podmiotowość”, w: Iwona Dadej, Agnieszka Kaczmarek, Dobrochna Kałwa, Anna Nowakowska-Wierzchoś (red.), *Historię swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*, (Warszawa: IH PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, 2023), 89–103.
- Dufrat, Joanna. *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001).
- Dufrat, Joanna. „Kobiety w teatrze wojny. Społeczna i polityczna aktywność kobiet na ziemiach polskich w latach 1914–1918”, w: Robert Kotowski, Lidia Michalska-Bracha, Małgorzata Przeniosło (red.), *O wojnę powszechną za wolność ludów... I wojna światowa na ziemiach polskich – aspekty społeczne, polityczne i militarne*, (Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 2014), 113–124.
- Gawin, Magdalena. *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, (Warszawa: Neriton, 2015).
- Habrat, Agnieszka. *Jadwiga Petrażycka-Tomicka. Życie i działalność*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2001).
- Habrat, Agnieszka. „Związek Równouprawnienia Kobiet we Lwowie”, w: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Neriton, 2008), 97–111.
- Hulewicz, Jan. „Kuczalska-Reinschmit Paulina”, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAU, 1971), 69–70.
- Lejeune, Philippe. Robak, Magda. „Laboratorium badacza. Rozmowa z Philippe’em Lejeune’em”, *Teksty Drugie*, nr 6, 2018, 210.
- Maj Ewa, „Kobieta wobec polityki: strategie tożsamościowe w publicystyce tygodnika «Na Posterunku» (1917–1919)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 43–56.
- Maj, Ewa. *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939*, (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2010).

- Michalska-Bracha, Lidia. „Przestrzenie kobiecych wspomnień. Autobiograficzne narracje dziewiętnastowiecznych Polek jako źródło do historii kobiet – wybrane aspekty”, w: Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2022), 27–40.
- Michalska-Bracha, Lidia. „«Wedle ideału Klaudynek...». Wizerunek dziewiętnastowiecznej Polki w piśmiennictwie historycznym Antoniny Machczyńskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1 (14), 2023, 29–52.
- Michalska-Bracha, Lidia. Marczevska, Marzena. „Lwowianki wobec równouprawnienia kobiet – trzy historie: studium historyczno-językoznawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1 (6), 2019, 25–53.
- Michalska-Bracha, Lidia. Marczevska, Marzena. „O pojęciach patriotyzmu, ojczyzny i narodu w piśmiennictwie kobiecym z przełomu XIX i XX wieku (analiza historyczno-językoznawcza)”, w: Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 213–230.
- Nałęcz, Tomasz. „Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994), 73–79.
- Pajak, Jerzy. „Sprawa równouprawnienia kobiet w Galicji podczas I wojny światowej”, w: Robert Kotowski, Lidia Michalska-Bracha, Małgorzata Przeniosło (red.), *O wojnę powszechną za wolność ludów... I wojna światowa na ziemiach polskich – aspekty społeczne, polityczne i militarne*, (Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 2014), 125–145.
- Pekaniec, Anna. „Autobiografie w literaturoznawstwie i socjologii. Rozbieżności i styknie (wstępne rozpoznanie teoretyczne)”, *Państwo i Społeczeństwo*, nr 1, 2012, 27–52.
- Pekaniec, Anna. *Czy w tej autobiografii jest kobieta? Kobieta literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013).
- Pekaniec Anna, „Literatura dokumentu osobistego kobiet. Ewolucja teorii, zmiany praktyk lekturowych”, *Autobiografia*, nr 1 (2), 2014, 13–28.

- Sikorska-Kowalska, Marta. „Warunki rozwoju polskiego feminizmu na przełomie XIX i XX wieku”, *Fabrica Societatis*, nr 2, 2019, 143–159.
- Sikorska-Kulesza, Jolanta. „Trójjaborowe zjazdy kobiet na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku”, w: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Neriton, 2008), 81–95.
- Solarska, Maria. „Kobiety w sferze publicznej/politycznej – wyzwania historiograficzne”, w: Teresa Kulak i Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chromcon, 2016), 450–451.
- Świetlik, Katarzyna. Woś, Paweł. „Gdzie kilka kobiet weźmie się za sprawę...”, czyli emancypacja na przykładzie Marii Dułębianki”, w: Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX w: stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 107–129.
- Wałęciuk-Dejneka, Beata. „Galicyjskie portrety kobiet – Maria Dułębianka”, w: Jolanta Kamińska-Kwak, Szczepan Kozak, Dariusz Opaliński (red.), *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016), 271–281.
- Wapiński, Roman. *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989).
- Wójcik, Zbigniew. „Regina Danysz-Fleszarowa 1888–1969”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, nr 15/4, 1970, 791–796.
- Zembrzusi, Ludwik. „Dobrska Tomaszewicz Anna”, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, (Kraków: Nakładem PAU, 1936–1946), 259.
- Żarnowska, Anna. „Prywatna sfera życia rodzinnego i zewnętrzny świat życia publicznego – bariery i przenikanie (przełom XIX i XX wieku)”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994), 5–28.

Akty prawne

- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego z 28 listopada 1918 r., Dz. U. z 1918 r. Nr 18, poz. 46.